

Wolvenmeldpunt Jaarrapportage 2019

Ellen van Norren en Glenn Lelieveld

2019.024
Rapport van de Zoogdierverseniging
In opdracht van BIJ12

Werkt voor provincies

Wolvenmeldpunt Jaarrapportage 2019

Rapport nr.:	2019.024
Datum uitgave:	7 januari 2020
Status	Definitief
Auteur:	Ellen van Norren en Glenn Lelieveld
Foto voorkant:	Wolvin Midden-Veluwe. Foto: Jaap van Leeuwen
Kwaliteitscontrole:	Maurice La Haye
Productie:	Zoogdiervereniging Bezoekadres: Toernooiveld 1 6525 ED Nijmegen Postadres: Postbus 6531 6503 GA Nijmegen Tel.: 024 7410500 secretariaat@zoogdiervereniging.nl www.zoogdiervereniging.nl
Gegevens opdrachtgever:	BIJ12 Leidseveer 2 3511 SB Utrecht
Contactpersoon opdrachtgever	Désiré Karelse

Dit rapport kan geciteerd worden als:

Norren, van E. & G. Lelieveld, 2019. Wolvenmeldpunt Jaarrapportage 2019. Rapport 2019.024. Bureau van de Zoogdiervereniging, Nijmegen.

De Steunstichting VZZ, onderdeel van de Zoogdiervereniging, is niet aansprakelijk voor gevolgschade, alsmede voor schade welke voortvloeit uit toepassingen van de resultaten van werkzaamheden of andere gegevens verkregen van de Zoogdiervereniging; opdrachtgever vrijwaart de Stichting VZZ voor aanspraken van derden in verband met deze toepassing. Niets uit dit rapport mag worden vervoelvoudigd en/of openbaar gemaakt worden d.m.v. druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de opdrachtgever hierboven aangegeven en de Zoogdiervereniging, noch mag het zonder een dergelijke toestemming worden gebruikt voor enig ander werk dan waarvoor het is vervaardigd.

INHOUDSOPGAVE

Samenvatting	3
1 Inleiding	4
2 Werkwijze en taakverdeling.....	6
3 Resultaten	9
3.1 Communicatie en Persvoorlichting	9
3.2 Meldingen in 2019.....	9
3.3 Opstarten actieve monitoring.....	10
3.4 Opleiding en training	11
3.5 Overzicht wolven 2019.....	12
3.6 Overzicht van wolven sinds 2015	13
3.7 Schadegevallen bij landbouwhuisdieren.....	15
3.8 Ontwikkelingen in 2019 rondom het Wolvenmeldpunt.....	15
4 Conclusies.....	18
5 Bronnenlijst	20
Bijlage 1: Overzicht van persvoorlichting	21
Bijlage 2: Naturetoday berichten 2019.....	27

Samenvatting

Het jaar 2019 stond in het teken van de succesvolle voortplanting van wolven in Nederland. In januari vestigde zich een mannetje op de Noord-Veluwe bij het vrouwtje dat zich daar al in 2018 had gevestigd. Dit leidde in het voorjaar tot geboorte van vijf welpen op de Noord-Veluwe, de eerste voortplanting van wolven in meer dan 150 jaar in Nederland.

Ook het vrouwtje dat zich in 2018 op de Midden-Veluwe had gevestigd bleef daar aanwezig.

Daarnaast zijn nog eens vier zwervende wolven vastgesteld die Nederland aandeden op zoek naar een eigen territorium.

Het aantal meldingen van wolven in 2019 is vergeleken met 2018 licht gedaald, dit kan worden verklaard door de automatische waarschuwing bij het melden van prenten dat 'losse prenten' niet kunnen worden beoordeeld, en door het kleinere aantal zwervende wolven in 2019 ten opzichte van 2018 (waar geen duidelijke verklaring voor is).

De jaarrapportage van het wolvenmeldpunt over 2019 is ook in getallen uit te drukken (bijgewerkt t/m 1 december 2019):

- Aantal aangetoonde wolven in Nederland in 2019: een wolvenpaar met 5 welpen en een gevestigde solitaire wolvin, en vier zwervende wolven, ten opzichte van acht zwervende wolven in 2018.
- Meldingen bij het wolvenmeldpunt 2019: 1474 (ongeveer 1600 in 2018)
- C1 meldingen (bevestigd wolf): 40 (tegen 30 in 2018, 4 in 2017 en 1 in 2015)
- C2 meldingen (waarschijnlijk wolf): 56 (tegen 10 in 2018)
- Aantal ingestuurde wolvendrollen: 16 genetisch geanalyseerde drollen, van de 64 gevonden drollen
- Betrokken personen met een rol bij het wolvenmeldpunt: 31, waarvan vrijwilligers: 21
- Deelgenomen aan de Wolvencursus: 40 personen
- Bezoeken aan de website: 128.180 individuele bezoekers (t.o.v. 176.690 in 2018)
- Persmomenten wolvenmeldpunt: 116 (t.o.v. 90 in 2018)
- Nature Today berichten: 9 (t.o.v. 15 in 2018)
- Aantal clicks op Facebook: 770.000 (t.o.v. 765.000 in 2018)
- Lezingen (door heel Nederland): 67 (t.o.v. >60 in 2018)

1 Inleiding

Het Wolvenmeldpunt, gecoördineerd door de Zoogdierverseniging, heeft als doel om waarnemingen en meldingen van wolven in Nederland te valideren en het zo nodig inschakelen van externe hulp om waarnemingen of meldingen te verifiëren, bijvoorbeeld met behulp van DNA-onderzoek en/of internationale expertise. Dankzij het meldpunt is het mogelijk om te monitoren wanneer, waar en hoeveel wolven vanuit Duitsland de grens met Nederland overkomen of hoeveel wolven aanwezig zijn in Nederland. Voor het registreren van waarnemingen en meldingen wordt nauw samengewerkt met WENR en BIJ12, maar ook met terrein beherende organisaties.

De werkzaamheden van het meldpunt bestaan uit de volgende taken en activiteiten. Hierbij zijn taken van het Wolvenmeldpunt en Wolven in Nederland op onderdelen nog vervlochten, maar in 2020 wordt dit duidelijker gescheiden.

1. Wolvenmeldpunt

De Zoogdierverseniging heeft zorg gedragen voor een ingericht en voldoende bemand meldpunt (ook voor schademeldingen). Deze was via de website, per mail en per telefoon 24/7 bereikbaar.

2. Validatie

De binnengekomen waarnemingen zijn door een pool van professionals en vrijwilligers gevalideerd. Alle zekere en waarschijnlijke meldingen van wolf (categorie C1 en C2) zijn door de Zoogdierverseniging, op het niveau van atlashokken, ingevoerd in de Nationale Databank Flora en Fauna (NDFF). Bij een serieus vermoeden van de aanwezigheid van een wolf is door de Zoogdierverseniging ook overgegaan tot veldonderzoek of monsternamen om de determinatie te bevestigen. Hierbij werd volgens vastgestelde protocollen gewerkt. Het onderzoeken van landbouwhuisdieren die mogelijk door een wolf zijn aangevallen is primair een taak van BIJ12, maar is in enkele gevallen na overleg ook door de Zoogdierverseniging (en WENR) uitgevoerd.

3. Communicatie

De Zoogdierverseniging heeft op de Wolven in Nederland website aangegeven welke werkzaamheden in opdracht van BIJ12 worden verzorgd en deelde actief informatie met betrekking tot wolven in Nederland of relevante informatie uit het buitenland. De Zoogdierverseniging is volgend als het gaat om communicatie rondom zekere waarnemingen van wolf in Nederland. De afspraak is dat de provincies de lead hebben in de communicatie over de aanwezigheid van wolf in een specifieke provincie. Het uitgangspunt voor communicatie en persvoorlichting vanuit de Zoogdierverseniging over de wolf is het tonen van

begrip voor de emoties die gepaard gaan bij de terugkeer van wolf in NL en het benadrukken dat in de discussie over de terugkeer van de wolf feiten leidend moeten zijn, maar dat er ook ruimte en begrip is voor emoties en andere invalshoeken.

2 Werkwijze en taakverdeling

De taken en activiteiten zijn uitgevoerd door 30 professionals en vrijwilligers. De taakverdeling was als volgt:

Penvoerder/secretariaat

Het secretariaat en penvoering is verzorgd door de Zoogdierverseniging (door Ellen van Norren). De penvoerder onderhield contact met de opdrachtgever (BIJ12), coördinatoren van het wolvenmeldpunt en onderaannemers. De penvoerder levert eenmaal per jaar een jaarrapportage aan BIJ12 en is verantwoordelijk voor de financiële administratie van het Wolvenmeldpunt.

Coördinatie meldpunt

De Zoogdierverseniging heeft ervoor gezorgd dat het Wolvenmeldpunt te allen tijde bereikbaar is voor meldingen per telefoon en per e-mail. Het Wolvenmeldpunt heeft een vrijwilligers-coördinator (Elze Polman) en een coördinator voor terreinbeheerders, validatoren en regio-coördinatoren (Glenn Lelieveld). Zij hebben nieuwe vrijwilligers geworven en instrueerden de vrijwilligers en regio-coördinatoren bij hun activiteiten.

De werkzaamheden van het meldpunt bestonden uit:

- Selecteren en werven van vrijwilligers en regio-coördinatoren (zie voor omschrijving par 3.2). Het Wolvenmeldpunt kreeg wekelijks verzoeken van geïnteresseerde vrijwilligers die zich willen inzetten voor de wolf. Voor een groot deel van het jaar was er een 'vrijwilligers'-stop, maar serieuze kandidaten zijn 'geregistreerd' voor mogelijke uitbreiding in de toekomst.
- Contact onderhouden met regio-coördinatoren.
- Het begeleiden van vrijwilligers en regio-coördinatoren: vraagbaak, bijeenkomsten, veldbezoek/sporenonderzoek, materialen, organisatie cursussen en coördineren van lezingen.
- Afstemmen en invulling van de 24/7 telefoondienst/doorschakelen van meldingen m.b.t. schade aan landbouwhuisdieren naar BIJ12.
- Afstemming binnen de pool van professionals (validatoren)/validatie meldingen (indien nodig sporenonderzoek).
- Automatisering van meldingen bij Wolvenmeldpunt, waaronder verdere ontwikkeling van het meldingsformulier op de website en het verbeteren van de toegankelijkheid van de database (met link naar de NDFF).
- Afstemming over de communicatie over wolven vanuit het Wolvenmeldpunt.
- Input leveren ten behoeve van verdere beleidsontwikkelingen (o.a. Interprovinciaal Wolvenplan).
- Overleg en communicatie met provincies en terreinbeheerders.

Validatie

De professionele en vrijwillige validatoren zijn er gezamenlijk voor verantwoordelijk dat de binnengekomen meldingen, idealiter binnen 24 uur, maar tenminste binnen 48 uur zijn gevalideerd. Elke maand is er één validator die ook de telefonische meldingen registreert en schademeldingen beantwoordt. De professionele validatoren zijn: Bart Beekers (ARK), Glenn Lelieveld (Zoogdierverseniging), Maurice La Haye (Zoogdierverseniging), Dick Klees (Studio Wolverine), Leo Linnartz (ARK) en Roeland Vermeulen (FREE Nature). Roeland Vermeulen heeft per 17 mei zijn werkzaamheden neergelegd, deze zijn overgenomen door Dick Klees. Elze Polman en Ellen van Norren (Zoogdierverseniging) verzorgen ook telefoondienst.

Beoordelen meldingen

Er zijn op dit moment 11 vrijwilligers actief bij het afhandelen van binnengekomen meldingen bij het Wolvenmeldpunt. Als handleiding bij validatie wordt uitgegaan van de werkwijze uit de Duitse Monitoringsstandaard (Reinhardt, 2015). Wanneer het Nederlandse monitoringsplan wordt vastgesteld, zal dat gebruikt gaan worden.

De huidige vrijwilligers die deze meldingen afhandelen zijn: Edo Hiemstra, Bas Custers, Jaap van Leeuwen, Joep van Belkom, Joliene Wennink, Niels Gilissen, Carolien Koldyk, Karin Koldyk, Anne-Marie Arnold, Bart Beekers en Lia Rijnveld. Jeroen Kloppenburg is per 14 september 2019 gestopt als vrijwilliger bij het Wolvenmeldpunt.

Actieve monitoring

Naar aanleiding van de eerste melding van een wolf op de Noord-Veluwe is een actieve monitoring opgezet. Vrijwilligers zijn in 2018 gestart met het systematisch aflopen van de Noord en Midden Veluwe voor het zoeken van wolvendrollen en loopsporen. Vanaf juli wordt de actieve monitoring op de Veluwe in opdracht van provincie Gelderland uitgevoerd, en valt het niet meer onder onderhavige opdracht.

Regio-coördinatie

Er zijn regio-coördinatoren aangesteld om contacten te onderhouden met terreinbeheerders, om meldingen in samenwerking met vrijwilligers af te handelen en snel in het veld ter plaatse te kunnen zijn.

Lijstje van regio-coördinatoren:

Groningen: Jeannet Hulshof

Drenthe: Hans Hasper

Overijssel: Mark Zekhuis en Roel Korbee
Noord-Veluwe: Mirte Kruit
Midden-Veluwe: Jaap van Leeuwen
Noord-Brabant: Johan Mees
Limburg: René Janssen

Specialisten spoorzoeken

Ook zijn drie specialisten voor spoorzoeken in het netwerk opgenomen: René Nauta, Jeroen Kloppenburg en Michel Grobbe.

Communicatie

Woordvoering vanuit het Wolvenmeldpunt is voornamelijk verlopen via Glenn Lelieveld en Maurice La Haye van de Zoogdierverseniging. De website en sociale media zijn beheerd door Elze Polman en Glenn Lelieveld van de Zoogdierverseniging.

Per 1 september 2019 zijn twee nieuwe vrijwilligers gestart die zich focussen op communicatie (Mathilde Klaasse) en educatie (Joy Vos). Zij handelen geen binnengekomen meldingen af, maar beantwoorden en coördineren vragen die binnengekomen zijn via [het contactformulier](#) of sociale media.

Afstemming met BIJ12 en WENR

Sinds december 2019 is er een kwartaaloverleg van BIJ12, WENR en de Zoogdierverseniging waarin de kwartaalanalyse van de wolvendrollen, foto's en DNA wordt doorgesproken en afspraken worden gemaakt over gezamenlijke berichtgeving hierover.

3 Resultaten

3.1 Communicatie en Persvoorlichting

In 2019 zijn er 128 geregistreerde persmomenten geweest voor radio en tv, waarbij namens het Wolvenmeldpunt en Wolven in Nederland interviews zijn gegeven of informatie is gegeven over de terugkeer van de wolf naar Nederland (bijlage 1). Het overzicht omvat interviews voor radio en tv, beantwoording van vragen voor kranten en digitale nieuwssites en bijdragen voor boeken en tijdschriften. Persvoorlichting is uitgevoerd door Glenn Lelieveld, Maurice La Haye, Leo Linnartz, Dick Klees, Roeland Vermeulen, Roel Korbee en Elze Polman. Overige communicatie: Rebecca Reurslag en Glenn Lelieveld.

Belangrijke communicatiekanalen voor Wolven in Nederland zijn:

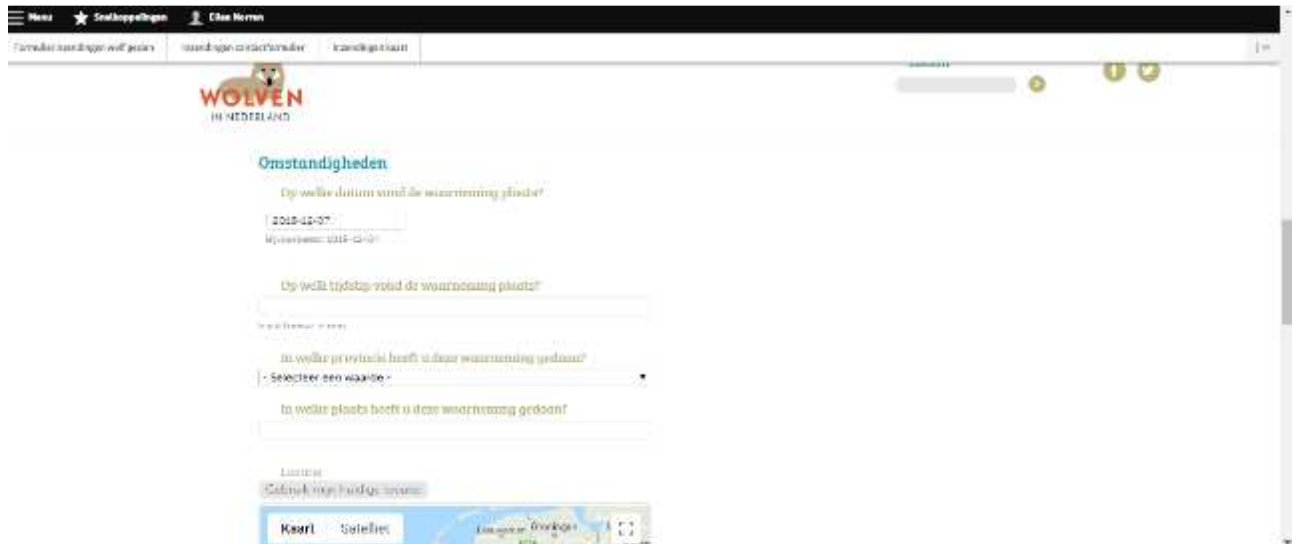
- Website WiN: 128.180 bezoeken gehad, door 100.045 unieke gebruikers, dit is een afname van 25% tov 2018;
- Nature Today berichten: 15 berichten (bijlage 2). Nature Today berichten met betrekking tot wolven worden zeer vaak gelezen in vergelijking met andere berichten: in 2019 werd bekend dat drie berichten het haalden tot de top 25 van best gelezen Nature Today berichten in 2017;
- Op Facebook heeft de WIN pagina 44.410 volgers en zijn de berichten 770.000 keer gelezen. Gemiddeld worden hiermee 2500 mensen per dag via Facebook bereikt. Het Twitter-account heeft 5187 volgers. In een maand zonder bijzonder nieuws worden 10.000-20.000 mensen bereikt. In de maanden met nieuws, in januari (65.000), februari (66.000), juni (138.500) en augustus (45.000) lag dit beduidend hoger.

Lezingen: in 2019 zijn er 67 lezingen gegeven voor diverse groepen in bibliotheken, bij schapenboeren, IVN, natuur- en milieucentra, bezoekerscentra etc. Dit is door de vrijwilligers en professionals in eigen tijd uitgevoerd.

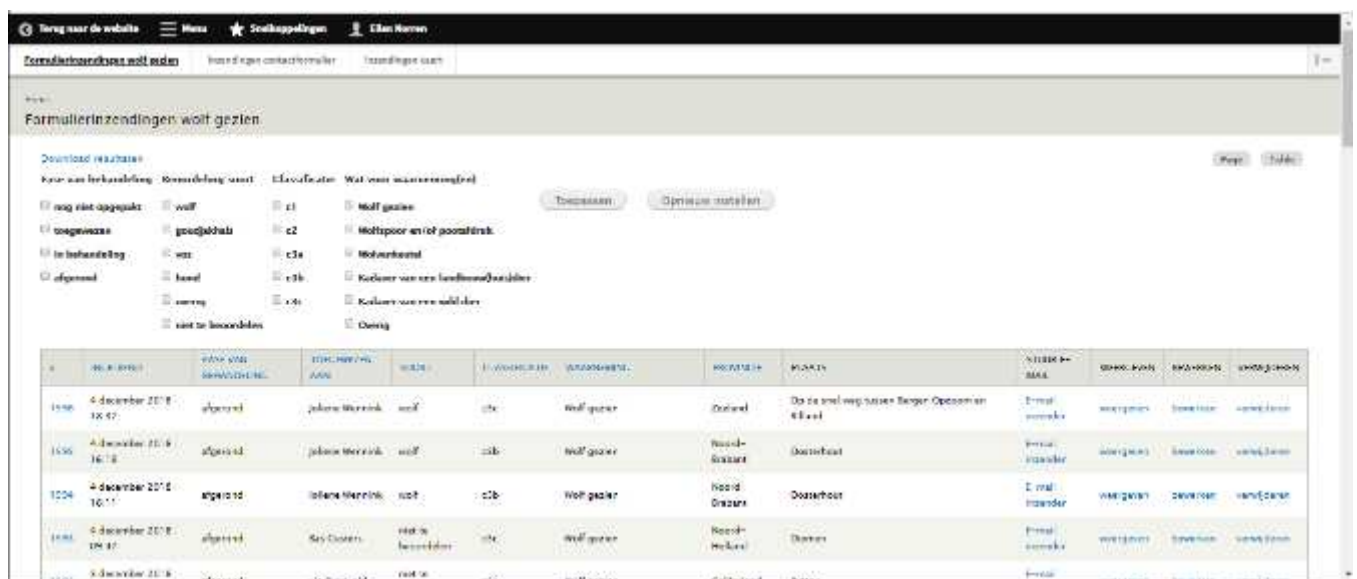
3.2 Meldingen in 2019

In 2019 heeft het meldpunt 1220 meldingen via het meldingsformulier en 254 overige vragen via het contactformulier afgehandeld. Bij elkaar gaat het om 1474 formulierinzendingen tussen 1 december 2018 en 1 december 2019. Ten opzichte van 1600 meldingen en vragen in 2018 gaat het om zo'n 125 meldingen minder dan in 2018. De verklaring hiervoor kan liggen in het lagere aantal zwervende wolven in Nederland waardoor minder mensen een melding hebben gedaan. Een andere verklaring is de automatisering van de website. Doordat er een waarschuwing wordt gegeven dat een losse pootafdruk niet kan worden gevalideerd als wolf, worden er beduidend minder losse pootafdrukken gemeld.

Het aantal C1 en C2 meldingen (DNA, foto, video, spoor dat aan bepaalde eisen voldoet) is toegenomen van 4 in 2017, naar 40 in 2018 tot 161 in 2019. Het aantal keer dat een zichtwaarneming van een gevestigde wolf is gemeld is laag met 20 meldingen 'wolf gezien' tussen 1 december 2018 en 1 december 2019.

Figuur 1: Website, voorbeeld van vragenformulier

Figuur 2: Website, voorbeeld van het afhandelscherm voor vrijwilligers

3.3 Opstarten actieve monitoring

Er zijn door vrijwilligers en partners van het Wolvenmeldpunt in totaal 64 wolvendrollen gedocumenteerd. Van 16 van deze drollen is een genetische analyse uitgevoerd. De vondsten van de vrijwilligers laten zien hoe belangrijk het

is om mensen op te leiden voor het vinden van sporen en wolvendrollen. Door de activiteiten van vrijwilligers is de aanwezigheid van de mannelijke wolf (GW893m) snel vastgelegd. Ook is het bijzonder dat inmiddels ook één van de vijf welpen (GW1428m) is vastgesteld door middel van een genetische analyse van een door een vrijwilliger gevonden drol.

3.4 Opleiding en training

In 2019 zijn twee edities van de wolvenkursus georganiseerd. De eerste was in april en de tweede in oktober. Door middel van deze twee cursussen zijn 40 vrijwilligers en professionals betrokken bij het Wolvenmeldpunt opgeleid in het dossier wolf door Glenn Lelieveld, Dick Klees, het Wolfsbureau in Sachsen-Anhalt en Wageningen Environmental Research. De cursus vond plaats aan de rand van de Lüneburgerheide. Op het programma stond het zoeken van wolvendrollen, inmeten van loopsporen, het documenteren van sporen via de protocolformulieren en het nemen van genetische monsters. Ook gingen de deelnemers bij diverse schaapskuddes langs die zijn beschermd met stroomdraad en kuddebewakingshonden.

Figuur 3: Op cursus Sachsen-Anhalt

3.5 Overzicht wolven 2019

In 2019 zijn 12 verschillende wolven vastgesteld in Nederland, voor zover bekend (periode 1 dec 2018 tot 1 dec 2019). Het gaat om drie gevestigde wolven, vijf welpen en vier zwervende wolven.

Gevestigde wolven

Het jaar 2019 stond wat wolven betreft in het teken van de eerste voortplanting in Nederland. Nadat zich in 2018 eerst een wolvin had gevestigd op de Noord-Veluwe (GW998f) en vlak daarna een wolvin op de Midden-Veluwe (GW960f), was er in januari 2019 bewijs van vestiging van een mannetje op de Noord-Veluwe (GW893m) en paarvorming met vrouwtje GW998f. Dit leidde in het voorjaar tot de eerste voortplanting in meer dan 150 jaar in Nederland, met de geboorte van vijf welpen op de Noord-Veluwe. Van de welpen is op 1 december 2019 van één welp DNA bekend, deze welp heeft een nummer gekregen. Van de andere welpen is nog geen DNA-profiel bekend.

Op 26 januari 2019 verbleef wolvin GW998f op de Noord-Veluwe langer dan zes maanden in haar territorium, en kon voor het eerst in ruim 150 jaar in Nederland een gevestigde wolf worden vastgesteld, een maand later gevolgd door de wolvin GW960f op de Midden-Veluwe. In juli kon ook van de mannelijke wolf GW893m na zes maanden vestiging worden vastgesteld.

De scheiding tussen de territoria op de Veluwe ligt ter hoogte van rijksweg A1, waarbij vrouw GW998f en man GW893m met name actief zijn ten noorden van de A1 en vrouw GW960f met name op de Midden-Veluwe.

Het vrouwtje op de Noord-Veluwe is afkomstig van het roedel Babben in Brandenburg, blijkt uit DNA-analyse van WENR. Het vrouwtje van de Midden-Veluwe is afkomstig van het roedel van Görhde. Het mannetje van de Noord-Veluwe van het roedel van Eschede, zie Figuur 4.

Zwervende wolven

Daarnaast is Nederland aangedaan door een (in vergelijking tot 2018) klein aantal zwervende wolven: vier in 2019 t.o.v. acht in 2018.

Op 22 februari 2019 werd wolvin GW965f van een roedel uit Nedersaksen gemeld in Lemerveld (Overijssel), daarna heeft deze wolf zich gevestigd in Nordrhein-Westfalen.

In de week van 27 maart meldde Norman Stier van het Senckenberg Instituut dat een door hem in Duitsland gezenderde wolvin (GW849f) Nederland in liep, in de regio Emmen-Assen. Deze wolf had de naam Janka. De zender is al na enkele

dagen uitgevallen. Het dier heeft op 29 maart schapen gepakt in Hooghalen. Daarna zijn er geen meldingen meer geweest van dit dier, ook niet in Duitsland.

Eind maart werd een wolvendrol gevonden in de regio Meerssen in Limburg. De wolvendrol was te slecht van kwaliteit om te achterhalen van welk individu het afkomstig was. Wel is er rond die tijd ook activiteit geweest in aangrenzende gebieden in de Eifel (Duitsland) en Hoge Venen (België).

Eind september werden twee dode schapen aangetroffen in Nieuw-Balinge, Drenthe. Afgenomen DNA is onderzocht waaruit bleek dat het om een wolf ging. Helaas was de DNA-kwaliteit onvoldoende goed om ook het individu en geslacht te kunnen achterhalen.

Figuur 4: Herkomst in Duitsland van gevestigde wolven in Nederland

3.6 Overzicht van wolven sinds 2015

Sinds 2015 zijn er, voor zover bekend, 18 verschillende wolven in Nederland geweest (plus vijf welpjes). Hiervan zijn er drie in Nederland gevestigd, twee hebben zich in Vlaanderen gevestigd (één is recent niet meer waargenomen), en vier individuen zijn in Duitsland gevestigd. Vier dieren zijn aangereken en van drie dieren is niet bekend waar ze zijn gebleven.

Tabel 1. Overzicht van wolven in Nederland sinds 2015

	ID (naam)	Route	Waarheen vertrokken	DNA bewijs	Geboorteroedel
1	GW368m	Münster, Groningen, Drenthe	Aangereden bij Hannover (D)	mrt 2015	Munster MU
2	GW657m	A28 Drenthe	Aangereden bij Hoogeveen	mrt 2017	Cuxhaven CUX
3	GW843m	Brandenburg, Kloosterhaar Overijssel	Aangereden bij Kloosterhaar	Okt/nov '17	Babben-Wanninchen BA
4	GW680f Naya	Mecklenburg, Drenthe, Overijssel, Gelderland, Limburg, Noord-Brabant –	Leopoldsburg (B) gevestigd	Dec 2017-2 jan 2018	Lübtheen LUE
5	GW913m	Barnstorf, Limburg	Aangereden bij Opoeteren (B)	feb 2018	Barnstorf BAT
6	GW955m	Barnstorf, Gelderland Utrecht, Veluwe	Onbekend	feb 2018	Barnstorf BAT
7	GW954f	Niedersaksen, Drenthe	Nordrhein Westfalen gevestigd	Mrt '18	Schneverdingen SNV
8	GW763f	Saksen - Fryslan	Niedersachsen gevestigd	apr 18	Daubitz DZ
9	GW953m	Onbekend, Midden-Drenthe – Overijssel	Onbekend	Maart-mei '18	niet bekend
10	GW979m August	Fryslan – Flevoland – Betuwe – Brabant	Leopoldsburg (B) gevestigd	Mei-juli '18	niet bekend
11	GW998f	Brandenburg, Midden-Drenthe	Noord-Veluwe gevestigd	Vanaf 26 jul '18	Babben-Wanninchen BA
12	GW912f	Niedersaksen, Overijssel	Niedersachsen gevestigd	Okt-dec	Walle WAL
13	GW960f	Veluwe (ten zuiden van de A1)	Midden Veluwe gevestigd	Vanaf aug '18	Göhrde GOE
14	GW893m	Niedersaksen, Overijssel	Noord-Veluwe gevestigd	Jan '19	Eschede/Rheinmetall ES
15	GW965f	Niedersaksen, Overijssel	Nordrhein Westfalen gevestigd	Feb '19	Die Lucie LUC
16	GW849f Janka	Mecklenburg, Drenthe	Onbekend	Mrt '19	Ueckermünde UEM
17	Onbekend	Meerssen, Limburg	Onbekend	Mrt '19	Onbekend
18	Niet bekend	Nieuw-Balinge Drenthe	Onbekend	Sep '19	Niet bekend
5 welpen	GW1428m welp	Noord-Veluwe	Welp Noord-Veluwe	Dec '19	Noord-Veluwe

Legenda		
		Wolf is doodgereden
	Wolf is gevestigd	Wolf is niet meer gezien

3.7 Schadegevallen bij landbouwhuisdieren

Tussen 1 dec 2018 en 1 dec 2019 zijn bij 11 aanvallen 60 landbouwhuisdieren gedood door wolven, zie hiervoor www.BIJ12.nl/onderwerpen/faunazaken/wolf. Acht gevallen worden nog onderzocht. De afhandeling van schadegevallen bij landbouwhuisdieren is een taak van BIJ12/Faunafonds. De Zoogdiervereniging heeft binnen de opdracht voor het wolvenmeldpunt een aparte (extra) opdracht voor verrichten van veldonderzoek bij schade aan landbouwhuisdieren (indien nodig). In 2019 is dit zeven keer gedaan.

Tabel 2. Schadegevallen bij landbouwhuisdieren waarvoor het meldpunt in actie is gekomen.

Datum	Locatie	Via DNA vastgestelde diersoort	Aantal schapen
12-2-2018	Kapel-Avezaat	hond	3
5-1-2019	Beerzerveld	wolf	11
10-1-2019	Dalfsen	Geen wond, dus niet voor DNA ingestuurd	1
24-1-2019	Lunteren	Wolf uit te sluiten, niet ingestuurd	1
2-2-2019	Slagharen	hond	1
23-2-2019	Lemelerberg	wolf	8
1-4-2019	Elim	wolf	1
20-10-2019	Heteren	vos	1

3.8 Ontwikkelingen in 2019 rondom het Wolvenmeldpunt

In 2019 zijn er een aantal ontwikkelingen in gang gezet die samenhangen met de uitvoering van het Wolvenmeldpunt en er invloed op hebben.

Het IPO heeft een Wolvenplan opgesteld dat voorziet in het omgaan met wolven in de fase van vestiging en voortplanting van wolven in Nederland (IPO, 2019). Het IPO plan stelt kaders voor passieve en actieve monitoring. De provincie Gelderland heeft daarnaast de Zoogdiervereniging opdracht gegeven te starten met actieve monitoring op de Veluwe onder de vlak van het Wolvenmeldpunt. Ook heeft de Zoogdiervereniging in opdracht van BIJ12 een landelijk Monitoringplan wolf opgesteld. Dit beschrijft de monitoring van wolven in Nederland die is afgestemd met de monitoring in Duitsland. Het Monitoringsplan moet nog worden vastgesteld.

In april is een grensoverschrijdend overleg geweest met Nordrhein Westfalen en Niedersachsen. In januari 2020 wordt dit overleg weer georganiseerd door de Zoogdiervereniging, Ark Natuurontwikkeling en WWF Duitsland, en worden ook ambtenaren van België en Luxemburg uitgenodigd.

Gedeputeerde Staten van Gelderland hebben het leefgebied van wolven op de Noord- en Midden-Veluwe vastgesteld, zie Figuur 6. Binnen het aangewezen gebied worden dierhouders dringend geadviseerd zich voor te bereiden op het beschermen van hun schapen.

Ark Natuurontwikkeling heeft in samenwerking met Natuurmonumenten en IFAW een folder ontwikkeld om mensen te informeren over onder andere het waarnemen en melden van wolven, zie Figuur 5.

WOLVEN WAARNEMEN

Als wolven een territorium hebben, dan gaan ze dit ook markeren. Dat doen ze door een keutel op een opvallende plek achter te laten en door af en toe te huilen. Het vinden van keutels of wolven horen huilen is de gemakkelijkste manier om hun aanwezigheid vast te stellen. Om wolven te zien heb je erg veel geluk nodig. Ze zijn immers schuw en vooral 's nachts actief.

De wolf is de voorvader van alle hondensrassen. Sommige honden lijken sterk op een wolf. Honden hebben hun intelligentie en sociale vaardigheden van wolven. In Nederland verzamelt Wolven in Nederland alle wolvenwaarnemingen. **Waarnemingen graag melden via: www.wolvenin nederland.nl.**

HOE KUN JE EEN WOLF HERKENNEN?

Europese wolf

Kenmerken Europese wolf

- beige tot rossig-bruine vacht, met een grijzige rug
- weinig contrastrijk, donker zadelvormig patroon op de rug
- lange poten met grote pootafdrukken
- rechte en dikbehaarde staart met een zwarte punt
- een brede kop met een licht gekleurd gebied rond de snuit
- rechtopstaande, afgeronde oren met een wollig behaarde binnenkant, die ver uit elkaar staan

Uitwerpselen

- Wolven laten hun keutels vaak midden op een pad achter. Het bevat vaak haar en stukjes bot en is ongeveer 2,5 – 4 cm dik en meer dan 20 cm lang.

Wolvenkeutels

Pootafdrukken/sporen

- Regelmatig gevormde, lange pootafdrukken met scherpe nagels
- Voorpoten groot, 8 – 10 cm lang, 7 – 9 cm breed
- Achterpoten kleiner, 7 – 9 cm lang, 6 – 8 cm breed
- Kenmerkende manier van lopen is een gelijkmatige tred

Het spoor is erg recht met heel weinig zwenkingen.

Perfecte-stap tred: de wolf zet zijn achterpoot in de afdruk van de voorpoot

SAMENWERKEN VOOR SAMENLEVEN MET WOLVEN

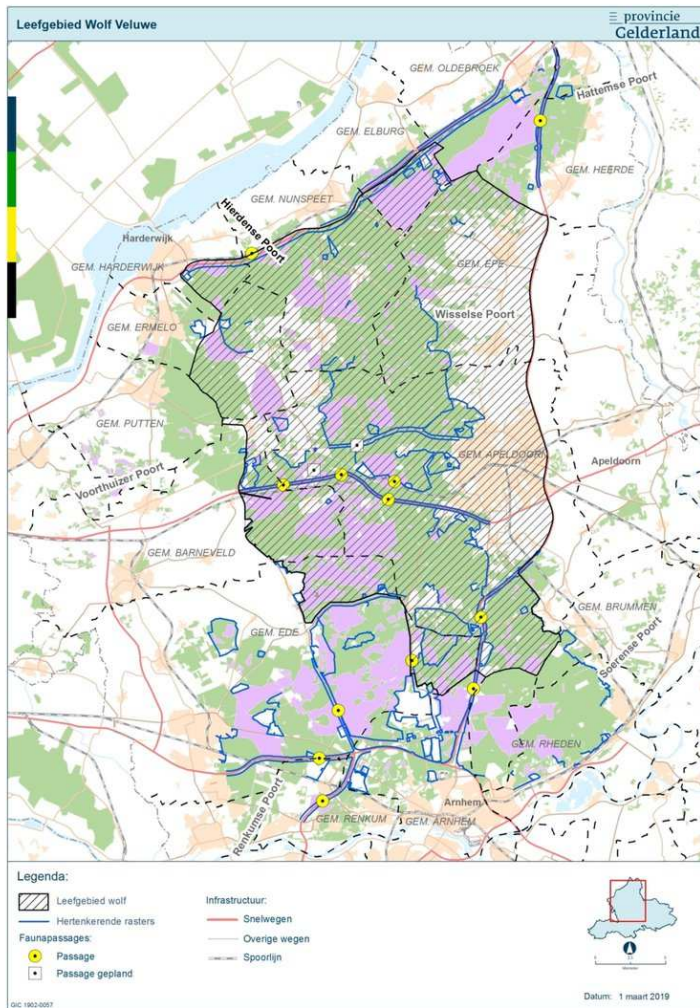
Wolven zijn erg zeldzaam in Nederland. Om ons land goed voor te bereiden op de komst van de wolf en voor het verzamelen en controleren van waarnemingen is Wolven in Nederland opgericht.

Wolven in Nederland is een samenwerkingsverband van organisaties die zich inzetten voor een conflictarm samenleven van wolf en mens. Wolven in Nederland werkt nauw samen met wolvenbureaus en specialisten in Duitsland, België en Nederland.

Meer weten? Bezoek dan de website www.wolvenin nederland.nl.

WOLVEN **Natuurmonumenten** **IFAW**

Figuur 5: Folder over Wolven in Nederland, gefinancierd door IFAW en Natuurmonumenten en gemaakt door ARK Natuurontwikkeling.

Figuur 6: Leefgebied Wolf Veluwe zoals vastgesteld door de Provincie Gelderland op 1 maart 2019.

4 Conclusies

Conclusies

Het jaar 2019 stond wat wolven betreft in het teken van de eerste voortplanting in Nederland. In januari vestigde zich een mannetje op de Noord-Veluwe, bij het vrouwtje dat zich daar in 2018 had gevestigd. Dit leidde in het voorjaar tot de eerste voortplanting in meer dan 150 jaar in Nederland: in juni werden met een wildcamera vijf welpen op de Noord-Veluwe vastgesteld. Ook het vrouwtje dat zich in 2018 op de Midden-Veluwe had gevestigd bleef daar aanwezig, maar tot op heden zonder partner.

Daarnaast zijn er vier zwervende wolven vastgesteld die tijdelijk Nederland aandeden op zoek naar een territorium, dit is de helft minder dan in 2018 (acht zwervende wolven).

Het aantal meldingen van wolven is vergeleken met 2018 licht gedaald, dit kan worden verklaard door een automatische waarschuwing op het meldformulier dat losse prenten niet beoordeeld kunnen worden en door het kleinere aantal zwervende wolven in 2019 t.o.v. 2018.

Vooruitkijken naar 2020

Het wolvenmeldpunt zal in 2020 openbaar aanbesteed worden. Het is belangrijk dat de in de afgelopen jaren opgebouwde kennis, ervaring en netwerken worden behouden.

In 2020 of 2021 zullen de welpen die op de Veluwe zijn geboren gaan zwerven, het is belangrijk dat wordt gemonitord waar ze naar toe gaan en het is belangrijk dat boeren rond de Veluwe zich gaan beschermen tegen zwervende wolven, zodat de jonge wolven direct leren dat het jagen op schapen wordt bestraft. Dit is onderwerp van gesprek in het gebiedsproces dat in 2018 is gestart op de Veluwe.

In 2020 zal verder uitvoering gegeven worden aan de actieve monitoring in de gebieden waar zich een wolf vestigt.

Eind januari 2020 zal voor de tweede keer een grensoverschrijdend ambtenaren wolvenoverleg worden georganiseerd. Dit is in april 2019 ook georganiseerd. Dit overleg kan zich gaan ontwikkelen tot een jaarlijks terugkerend afstemmingsoverleg waarin de aanpak van probleemsituaties en monitoring kunnen worden afgestemd.

Een verbetering in het vastleggen van data zou kunnen worden gerealiseerd door het ontwikkelen van een veldapp, waarin data op een gestandaardiseerde wijze

worden ingevoerd en automatisch worden gedeeld met de partijen die de data bijhouden (WENR, BIJ12 en Zoogdierverseniging).

5 Bronnenlijst

BIJ12, 2019, Faunaschade Wolf.

www.BIJ12.nl/onderwerpen/faunazaken/faunaschade-informatie-per-diersoort/wolf/

DBB-wolf, 2019. Verspreiding van wolven in de Centraal-Europese laaglandpopulatie in 2000, 2009, 2014 en 2018-2019. Geraadpleegd op 8 november 2019 op www.dbb-wolf.de.

IPO, 2019. Interprovinciaal wolvenplan. IPO, Den Haag.

Norren, van E., 2018. Wolvenmeldpunt Jaarrapportage 2018. Rapport 2018.30. Bureau van de Zoogdiervereniging, Nijmegen.

Reinhardt, I., Petra Kaczensky, Felix Knauer, Georg Rauer, Gesa Kluth, Sybille Wölfl, Ditmar Huckschlag, Ulrich Wotschikowsky, 2015. Monitoring von Wolf, Luchs und Bär in Deutschland. Bundesamt für Naturschutz. BfN-Skripten 413.

Wageningen Environmental Research, 2019. DNA analyse jan 2019, www.wur.nl/nl/nieuws/Vier-wolven-in-Nederland-waaronder-derde-op-de-Veluwe.htm

Wageningen Environmental Research, 2019. DNA analyse mei 2019, www.wur.nl/nl/Onderzoek-Resultaten/Onderzoeksinstituten/Environmental-Research/show-wenr/Tweede-wolf-gevestigd-op-de-Veluwe.htm

Wageningen Environmental Research, 2019. Tweede wolf gevestigd op de Veluwe, Naturetoday, 3 juni 2019. www.naturetoday.com/intl/nl/nature-reports/message/?msg=25228

BIJ12, Eerste DNA profiel voor in Nederland geboren wolf, 2019. Bericht van BIJ12 december 2019, **nog niet gepubliceerd**.

Bijlage 1: Overzicht van persvoorlichting

Overzicht van persvoorlichting van Wolvenmeldpunt t/m 1 december 2019

Omroep radio/tv/internet	Datum publicatie	Link naar uitzending of bestandsnaam (bestand opslaan in map 'Bestanden')
Vroege Vogels	6-1-2019	https://vroegevogels.bnnvara.nl/nieuws/vroege-vogels-wolvenspecial
NRC	9-1-2019	https://www.nrc.nl/nieuws/2019/01/09/we-hebben-veertig-wolven-in-nederland-a3182709
Ede Nieuws	16-1-2019	http://www.omroepede.nl/directeur-hoge-veluwe-niet-tegen-wolf-wel-v%C3%B3%C3%B3r-afschieten/content/item?1117008
Volkskrant	16-1-2019	https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/om-zijn-bergschappen-te-beschermen-wil-de-directeur-van-park-hoge-veluwe-wolven-kunnen-doodschieten~b8651752/
Omroep Gelderland	16-1-2019	https://www.omroep gelderland.nl/nieuws/2396897/Directeur-Hoge-Veluwe-Niet-tegen-wolf-wel-voor-afschieten
Gelderlander	17-1-2019	https://www.gelderlander.nl/home/wolf-beet-vorig-jaar-5-gelderse-schapen-dood~a4f6e4a8/
Dagblad vh Noorden	19-1-2019	https://www.dvhn.nl/drenthe/De-wolf-doodde-vorig-jaar-166-schapen-in-ons-land-waarvan-69-in-Groningen-en-Drenthe-24076958.html
Radio 1	23-1-2019	https://www.nporadio1.nl/achtergrond/14259-wolvenquotum-is-onzin
RTV Oost	24-1-2019	https://www.rtvooost.nl/nieuws/306315/Wolf-niet-afschieten-dier-is-kroon-op-natuurbeleid
Volkskrant	24-1-2019	https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/wat-te-doen-bij-naderende-wolf-dit-wolvenplan-geeft-uitsluitel~b2ad5877/
NU.nl	25-1-2019	https://www.nu.nl/weekend/5704959/de-wolf-is-bijna-gevestigd-in-nederland-is-er-ruimte-voor-zon-roofdier.html
Gelderlander	25-1-2019	https://www.gelderlander.nl/ede/duitse-wolf-kiest-territorium-op-de-noordelijke-veluwe-roofdier-is-officieel-terug-in-ons-land~a05d6dc6/
Trouw	28-1-2019	https://www.trouw.nl/groen/de-wolf-is-in-nederland-wat-kunnen-we-ervan-verwachten~a12c9589/
Dagblad van het Noorden	28-1-2019	https://www.dvhn.nl/extra/Het-is-nu-officieel-de-wolf-is-een-blijvertje-in-Nederland-24118954.html
Rheden Nieuws	31-1-2019	https://rheden.nieuws.nl/nieuws/134149/heeft-de-wolf-zich-definitief-gevestigd-in-nederland/
Kidsweek	2-2-2019	https://www.kidsweek.nl/nieuws-dieren/wat-moet-je-doen-als-je-een-wolf-tegenkomt
Metronieuws	18-2-2019	https://www.metronieuws.nl/in-het-nieuws/2019/02/wolvenkoppel-vestigt-zich-definitief-op-de-veluwe
Dagblad vh Noorden	18-2-2019	https://www.dvhn.nl/binnenland/Wolven-definitief-terug-op-de-Veluwe-24189394.html
Telegraaf	18-2-2019	https://www.telegraaf.nl/nieuws/3173448/misschien-in-mei-jonge-wolfjes-in-nederland
De Limburger	18-2-2019	https://www.limburger.nl/cnt/dmf20190218_00093131/wolven-definitief-terug-op-de-veluwe
Volkskrant	18-2-2019	https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/wolvin-op-noord-veluwe-heeft-gezelschap-van-een-mannetje~bc67f587/?referer=https%3A%2F%2Fwww.ecosia.org%2F
Trouw	18-2-2019	https://www.trouw.nl/groen/op-de-veluwe-woont-een-wolvin-met-een-wolf-in-de-buurt-natuurbeschermers-dromen-al-van-een-roedel~a7701e65/

Omroep radio/tv/internet	Datum publicatie	Link naar uitzending of bestandsnaam (bestand opslaan in map 'Bestanden')
NU.nl	18-2-2019	https://www.nu.nl/dieren/5740866/wolf-definitief-terug-in-nederland-na-officiële-vestiging-op-veluwe.html
Nederlands Dagblad	19-2-2019	https://www.nd.nl/nieuws/nederland/wolf-is-definitief-terug-op-veluwe.3285710.lynkx
RTL Nieuws	19-2-2019	https://www.rtlnieuws.nl/nieuws/nederland/artikel/4614906/een-wolf-voor-je-neus-wegrennen-stokstijf-blijven-staan
Omroep Gelderland	19-2-2019	-
Radio1	19-2-2019	-
RTV Rijnmond	19-2-2019	https://www.rijnmond.nl/nieuws/178552/Hoera-voor-de-wolf
Nederlands Dagblad	20-2-2019	https://www.nd.nl/nieuws/nederland/moet-je-bang-zijn-voor-de-wolf.3287246.lynkx
Kidsweek	21-2-2019	https://www.kidsweek.nl/nieuws-dieren/wolvin-heeft-gezelschap-van-een-mannetje
Gelderlander	23-2-2019	https://www.gelderlander.nl/de-vallei/komst-wolf-is-juist-goed-nieuws~ab2457a7/
Radio1 Fris!	24-2-2019	https://www.nporadio1.nl/fris/onderwerpen/491924-op-zoek-naar-de-wolf
HLN	27-2-2019	https://www.hln.be/nieuws/buitenland/zes-schapen-doodgebeten-door-wolven-in-nederland~aff8ef6b/?referer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F
NL Times	28-2-2019	https://nltimes.nl/2019/02/28/three-wolves-living-veluwe-researchers-say
Tubantia	16-3-2019	https://www.tubantia.nl/regio/de-wolf-heeft-nederland-massaal-ontdekt-en-er-komen-er-nog-veel-meer~a2cafc1e/
EenVandaag	8-4-2019	https://eenvandaag.avrotros.nl/item/de-wolf-verdeelt-de-veluwe-maar-gaat-er-niet-meer-weg/
Reformatorisch dagblad	30-4-2019	https://www.rd.nl/meer-rd/groen-duurzaamheid/moeflon-is-het-eerst-aan-de-beurt
De Groene Amsterdammer	1-5-2019	https://www.groene.nl/artikel/afschieten-stel-dat-hij-mijn-kleinkind-pakt
RTV Drenthe	6-5-2019	https://www.rtdrenthe.nl/nieuws/147144/Minder-wolvenschade-gemeld-in-eerste-maanden-2019
Radio1	7-5-2019	https://www.nporadio1.nl/radio-eenvandaag/onderwerpen/500225-overlast-steenmarter
Omroep Gelderland	13-5-2019	https://www.omroep gelderland.nl/nieuws/2408701/COLLEGE-WAT-TE-DOEN-MET-DE-WOLF-IN-GELDERLAND
NU.nl	17-5-2019	https://www.nu.nl/dieren/5897118/zeldzame-wolvensoort-waargenomen-in-belgie.html
NOS	19-5-2019	https://nos.nl/artikel/2285405-voor-het-eerst-wolvenpaar-in-nederland-vastgelegd-op-beeld.html
NRC	19-5-2019	https://www.nrc.nl/nieuws/2019/05/19/camera-legt-voor-het-eerst-wolvenpaar-vast-op-noord-veluwe-a3960784
Volkskrant	20-5-2019	https://www.volkskrant.nl/columns-opinie/na-de-eerste-foto-van-een-wolvenpaar-gaat-het-los-met-de-wolf-in-nederland~b497bb43/
NRC	6-6-2019	https://www.nrc.nl/nieuws/2019/06/06/mens-is-voer-noch-vijand-voor-wolf-a3962783
Algemeen Dagblad	18-6-2019	https://www.ad.nl/binnenland/wolf-op-veluwe-grijpt-reekalf-ik-denk-dat-ik-nooit-meer-zoiets-moois-zal-zien~a3ba164a/
Gelderlander	18-6-2019	https://www.gelderlander.nl/regio/wolf-grijpt-reekalf-voor-oog-van-benny-uit-epe-ik-denk-dat-ik-nooit-meer-zoiets-moois-zal-zien~a3ba164a/

Omroep radio/tv/internet	Datum publicatie	Link naar uitzending of bestandsnaam (bestand opslaan in map 'Bestanden')
De Stentor	18-6-2019	https://www.destentor.nl/veluwe/wolf-grijpt-reekalf-voor-oog-van-benny-uit-epe-zoiets-moois-zie-ik-waarschijnlijk-nooit-meer~a3ba164a/
Indebuurt.nl	18-6-2019	https://indebuurt.nl/apeldoorn/nieuws/opmerkelijk/bijzondere-fotos-jagende-wolf-grijpt-reekalf-op-de-veluwe~76019/
Omroep Gelderland	18-6-2019	https://www.omroep gelderland.nl/nieuws/2411828/Spectaculaire-foto-s-wolf-grijpt-reekalf-op-de-Veluwe
Gelderlander	19-6-2019	https://www.gelderlander.nl/home/het-bewijs-is-er-wolvenstel-op-veluwe-heeft-zeker-drie-welpjes~a4a96866/
Algemeen Dagblad	19-6-2019	https://www.ad.nl/binnenland/veluws-wolvenstel-heeft-zeker-drie-maar-mogelijk-zelfs-vijf-welpjes-geworpen~a4a96866/
NOS	19-6-2019	https://nos.nl/artikel/2289727-eerste-wolvenwelpjes-in-nederlandse-natuur-geboren-in-200-jaar.html
RTL Nieuws	19-6-2019	https://www.rtlnieuws.nl/nieuws/nederland/artikel/4751776/voor-het-eerst-200-jaar-wolvenwelpjes-geboren-nederland
Studio Rheden	19-6-2019	https://studiorheden.nl/2019/06/19/bewegende-beelden-van-wolvenpaar-op-de-veluwe-met-drie-welpen/
Nu.nl	19-6-2019	https://www.nu.nl/273888/video/drie-jonge-wolven-gespot-op-de-veluwe.html
Omroep Gelderland	19-6-2019	https://www.omroep gelderland.nl/nieuws/2411923/VIDEO-Wolvenpaar-op-de-Veluwe-heeft-drie-welpen
Animals Today	19-6-2019	https://www.animalstoday.nl/gnvdd-jonge-wolven-veluwe-video/
Indebuurt.nl	19-6-2019	https://indebuurt.nl/apeldoorn/nieuws/opmerkelijk/video-wolvenpaar-op-veluwe-heeft-minstens-drie-welpjes~76087/
VeluweFM	19-6-2019	http://veluwefm.nl/drie-jonge-wolven-op-de-veluwe/
Rheden Nieuws	19-6-2019	https://rheden.nieuws.nl/nieuws/143269/jonge-wolven-op-de-veluwe-vastgelegd-op-beeld/
Welingelichte Kringen	19-6-2019	https://www.welingelichtekringen.nl/anp/jonge-wolfjes-op-de-veluwe
Radio 1	19-6-2019	https://www.nporadio1.nl/langs-de-lijn-en-omstreken/onderwerpen/505170-na-200-jaar-weer-wolvenpuppy-s-in-nederland
Nederlands Dagblad	19-6-2019	https://www.nd.nl/nieuws/nederland/staatsbosbeheer-en-provincie-gelderland-zeker.3431054.lynkx
Nieuwsblad Steden Driehoek	19-6-2019	https://www.stedendriehoek.net/stedendriehoek/nieuws/filmbeelden-bevestigen-het-er-zijn-jonge-wolven-op-de-veluwe
NRC	19-6-2019	https://www.nrc.nl/nieuws/2019/06/19/eerste-wolvenwelpen-geboren-in-nederland-in-honderd-jaar-a3964327
Trouw	19-6-2019	https://www.trouw.nl/duurzaamheid-natuur/op-de-veluwe-huppelen-nu-wolvenwelpjes-rond~beaea852/
Reformatorisch dagblad	19-6-2019	https://www.rd.nl/vandaag/binnenland/jonge-wolfjes-op-de-veluwe-1.1576249
Transport Online	19-6-2019	https://www.transport-online.nl/site/104561/jonge-wolfjes-op-de-veluwe-video/
Standaard	19-6-2019	https://www.standaard.be/cnt/dmf20190619_04468541
VRT	19-6-2019	https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2019/06/19/beelden-van-eerste-wolvenwelpjes-in-nederland-in-200-jaar/
HLN	19-6-2019	https://www.hln.be/wetenschap-planeet/dieren/zeker-drie-wilde-wolfjes-geboren-in-nederland~aa73ff2b/
Nieuwsblad	19-6-2019	https://www.nieuwsblad.be/cnt/dmf20190619_04468513

Omroep radio/tv/internet	Datum publicatie	Link naar uitzending of bestandsnaam (bestand opslaan in map 'Bestanden')
Barneveldse Krant	19-6-2019	https://barneveldsekrant.nl/lokaal/wolvenpaar-krijgt-jongen-drie-welpjes-gespot-608535
Krapuul	19-6-2019	https://www.krapuul.nl/nieuws/2738854/jonge-wolven-op-de-veluwe/
Gids.tv	19-6-2019	https://www.gids.tv/video/79235/unieke-beelden-drie-jonge-wolven-gespot-op-de-veluwe
Welingelichte Kringen	19-6-2019	https://www.welingelichtekringen.nl/natuur-en-milieu/929882/wolf-grijpt-ree-op-de-veluwe-dit-is-een-wonder.html
Radio 1	19-6-2019	https://www.nporadio1.nl/langs-de-lijn-en-omstreken/onderwerpen/505170-na-200-jaar-weer-wolvenpuppy-s-in-nederland
Gelderlander	20-6-2019	https://www.gelderlander.nl/ede/niet-iedereen-is-bang-voor-de-wolf-ouders-wisent-kalfje-jagen-roofdier-simpel-weg~a074742f/
Reformatorisch dagblad	20-6-2019	https://www.rd.nl/meer-rd/groen-duurzaamheid/oog-in-oog-met-jagende-wolf-1.1576614
Algemeen Dagblad	20-6-2019	https://www.ad.nl/binnenland/kan-de-wolf-ons-aanvallen-eeen-keer-bijten-en-dan-is-hij-weg~ab291afd/
7Days	20-6-2019	https://www.sevendays.nl/nieuws/wolvenwelpen-nederland-%E2%80%98h%C3%A9%C3%A9l-bijzonder%E2%80%99
De Gelderlander	23-6-2019	https://www.gelderlander.nl/home/amsterdammer-spot-wolvenwelp-tijdens-wandeling-over-de-veluwe~a639b7bf/
Vroege Vogels	23-6-2019	https://www.nporadio1.nl/vroege-vogels/onderwerpen/505421-wat-doen-de-wolvenwelpen
Volkskrant	24-6-2019	https://www.volkskrant.nl/wetenschap/werden-de-laatste-nederlandse-wolvenwelpen-wel-echt-200-jaar-geleden-geboren-klopt-dit-wel~b6d23d01/
De Stentor	4-7-2019	https://www.destentor.nl/apeldoorn/directeur-de-hoge-veluwe-weert-wolf-met-metershoge-hekken-nederland-is-ongeschikt-voor-dat-dier~ae3ca408/
BN De Stem	4-7-2019	https://www.bndestem.nl/binnenland/hoge-veluwe-weert-wolf-met-metershoge-hekken-nederland-is-ongeschikt-voor-dat-dier~ae3ca408/
Stentor	5-8-2019	https://www.destentor.nl/nunspeet/wolvenpaar-veluwe-kreeg-minimaal-5-jongen-maar-onbekend-of-ze-allemaal-nog-leven~a0c96d80/
RTV Noord	9-8-2019	https://www.rtvnoord.nl/nieuws/211725/Video-Wolf-duikt-op-in-Alteveer-update
RTV Drenthe	9-8-2019	https://www.rtvdrenthe.nl/nieuws/150663/Wolvenexperts-Geen-jonge-wolf-maar-wolfhond-bij-Drentse-grens
Streekblad	10-8-2019	https://hetstreekblad.nl/artikel/1038293/loos-alarm-wolf-in-alteveer-blijkt-hond.html?harvest_referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F
Volkskrant	14-8-2019	https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/wolvenwatchers-trekken-de-veluwe-in-tientallen-beboet~bd4745c3/
BD	22-8-2019	https://www.bd.nl/brabant/een-dag-met-ecoloog-leo-linnartz-op-zoek-naar-de-brabantse-big-five-ze-moeten-hier-zijn~a94bd891/
RTV Drenthe	25-8-2019	https://www.rtvdrenthe.nl/nieuws/151048/Dierengeluk-en-dierenleed-het-was-eeen-beestachtige-zomervakantie
Omroep Gelderland	1-9-2019	https://www.omroep gelderland.nl/nieuws/2423048/VIDEO-Wolvenwelpjes-voor-het-eerst-goed-op-beeld
NOS	2-9-2019	https://nos.nl/artikel/2299981-eerste-goede-beelden-van-de-wolvenwelpjes-op-de-veluwe.html
De Limburger	2-9-2019	https://m.limburger.nl/cnt/dmf20190902_00120872/nieuwe-beelden-wolvenwelpen-opgedoken-wolfjes-snuffelen-op-de-veluwse-heide

Omroep radio/tv/internet	Datum publicatie	Link naar uitzending of bestandsnaam (bestand opslaan in map 'Bestanden')
Blik op Nieuws	2-9-2019	https://www.blikopnieuws.nl/nieuws/275942/wolvenwelpjes-voor-het-eerst-goed-vastgelegd-op-beeld.html
Welingelichte Kringen	2-9-2019	https://www.welingelichtekringen.nl/natuur-en-milieu/1051280/nieuwe-beelden-van-de-kleine-wolfjes.html
Omroep Ede	2-9-2019	http://www.omroepede.nl/wolvenwelpjes-voor-het-eerst-goed-op-beeld/content/item?1141855
Dutch News	2-9-2019	https://www.dutchnews.nl/news/2019/09/video-images-of-first-wolf-cubs-in-netherlands-for-200-years/
Algemeen Dagblad	2-9-2019	https://www.ad.nl/binnenland/nieuwe-beelden-wolvenwelpen-opgedoken-wolfjes-snuffelen-rond-op-de-veluwse-heide~aea1a885/
BN De Stem	2-9-2019	https://www.bndestem.nl/binnenland/nieuwe-beelden-wolvenwelpen-opgedoken-wolfjes-snuffelen-rond-op-de-veluwse-heide~aea1a885/
Indebuurt.nl	3-9-2019	https://indebuurt.nl/apeldoorn/dieren/wauw-nieuwe-beelden-van-wolven-op-de-veluwe~80805/
Steden Driehoek	3-9-2019	https://www.stedendriehoek.net/stedendriehoek/nieuws/lezing-wolven-in-nederland
Barneveldse Krant	9-9-2019	https://barneveldsekrant.nl/lokaal/dieren/veluwse-wolvenfamilie-genomineerd-als-dier-van-het-jaar-636619
Veluweland	9-9-2019	https://veluweland.nl/lokaal/dieren/veluwse-wolvenfamilie-genomineerd-als-dier-van-het-jaar-636607
Omroep Gelderland	23-9-2019	https://www.omroep gelderland.nl/nieuws/2425180/Veluwse-wolf-gefotografeerd-Deze-zeldzame-ontmoeting-koesteren-we-voor-altijd
De Gelderlander	30-9-2019	https://www.gelderlander.nl/de-vallei/unieke-beelden-van-veluwse-wolf-opgedoken-die-zich-bij-prooi-laait-zien~a76d6cec/
De Stentor	30-9-2019	https://www.destentor.nl/veluwe/unieke-beelden-veluwse-wolf-rond-afgeschoten-edelhert~a76d6cec/
Telegraaf	1-10-2019	https://www.telegraaf.nl/nieuws/569088264/drie-wolven-spoorloos-verdwenen
Tubantia	1-10-2019	https://www.tubantia.nl/regio/drie-nederlandse-wolven-spoorloos-verdwenen-ongeluk-of-doodgeschoten~aee03fde/?referrer=https://www.google.com/
Metronieuws.nl	2-10-2019	https://www.metronieuws.nl/in-het-nieuws/2019/10/vermiste-wolven-slachtoffers-van-stroppers
RTL Nieuws	2-10-2019	https://www.rtlnieuws.nl/nieuws/nederland/artikel/4869406/wolven-verdwenen-stroppers-veluwe-nederland-belgie
Omroep Gelderland	2-10-2019	https://www.omroep gelderland.nl/nieuws/2425979/Vrees-dat-verdwenen-wolven-zijn-gestroopt-Onverstandig-om-oogkleppen-op-te-houden
Trouw	2-10-2019	https://www.trouw.nl/duurzaamheid-natuur/drie-wolven-in-nederland-van-de-radar-verdwenen~bf590678/
Gelderlander	2-10-2019	https://www.gelderlander.nl/home/drie-wolven-vermist-in-nederland-zijn-mensen-met-intense-wolvenhaat~a08a8122/
NRC	3-10-2019	https://www.nrc.nl/nieuws/2019/10/03/willen-de-wolven-zich-melden-alsjeblijft-a3975551
Omroep Ede	4-10-2019	http://www.omroepede.nl/provincie-geen-signalen-dat-stroppers-het-voorzien-hebben-op-de-wolf/content/item?1144277
Omroep Ede	4-10-2019	http://www.omroepede.nl/provincie-geen-signalen-dat-stroppers-het-voorzien-hebben-op-de-wolf/content/item?1144277

Omroep radio/tv/internet	Datum publicatie	Link naar uitzending of bestandsnaam (bestand opslaan in map 'Bestanden')
RTV Noord	5-10-2019	https://www.rtvnoord.nl/nieuws/199690/Wolven-zijn-schuwe-dieren-daar-hoeven-we-echt-niet-bang-voor-te-zijn
De Stentor	6-10-2019	https://www.destentor.nl/zwolle/gemist-boeren-op-de-trekker-naar-den-haag-drie-vermiste-wolven-en-twee-heldinnen-voorkomen-tasiesroof-in-zwolle~ab4c796e/
EenVandaag	8-10-2019	https://eenvandaag.avrotros.nl/item/overreden-verdronken-of-gestroopt-drie-wolven-zijn-al-maanden-spoorloos/
Gelderlander	17-10-2019	https://www.gelderlander.nl/ede/14-dode-schapen-in-emst-kregen-jonge-wolven-hier-eeen-lesje-jagen~a00d5b4d/
Gelderlander	24-10-2019	https://www.gelderlander.nl/ede/jonge-wolven-gaan-door-gelderland-zwerven-maak-geen-contact~a3b37639/
RTV Drenthe	25-10-2019	https://www.rtvdrenthe.nl/nieuws/153410/Jonge-wolven-gaan-op-verkenning
Tubantia	11-11-2019	https://www.tubantia.nl/twenterand/was-dood-van-dwergezel-in-vriezenveen-het-werk-van-eeen-wolf~a5f39e8c/

Bijlage 2: Naturetoday berichten 2019

20-12-2018	Wolven zijn terug in Nederland	https://www.naturetoday.com/intl/nl/nature-reports/message/?msg=24823
18-2-2019	Wolvin heeft zich gevestigd op de Veluwe en heeft partner	https://www.naturetoday.com/intl/nl/nature-reports/message/?msg=24960
28-2-2019	Vrijwilligers Wolvenmeldpunt vinden drollen van derde wolf op de Veluwe	https://www.naturetoday.com/intl/nl/nature-reports/message/?msg=24984
4-4-2019	Wolvenpoep gevonden? Lekker laten liggen!	https://www.naturetoday.com/intl/nl/nature-reports/message/?msg=25086
19-05-2019	Wolvenmeldpunt van de Zoogdierverseniging bevestigt wolvenpaar op de Veluwe	https://www.naturetoday.com/intl/nl/nature-reports/message/?msg=25189
19-06-2019	Filmbeelden bevestigen: jonge wolven op de Veluwe	https://www.naturetoday.com/intl/nl/nature-reports/message/?msg=25279
18-08-2019	Kuddewaakhonden beschermen schapen op de Sallandse Heuvelrug	https://www.naturetoday.com/intl/nl/nature-reports/message/?msg=25414
1-10-2019	ANB: Wolvin Naya slachtoffer stroperij	https://www.naturetoday.com/intl/nl/nature-reports/message/?msg=25533
24-10-2019	Wat te doen met minder schuwe wolven?	https://www.naturetoday.com/intl/nl/nature-reports/message/?msg=25592